

Марина ГРИМИЧ
Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДОРОБОК “КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНИ”

Останнім часом у нашій країні посилюється інтерес до досліджень XIX – початку XX ст., цінність яких активно заперечувала радянська наука. Надзвичайно цікавою є наукова спадщина “Комісії для виучування звичаєвого права України” (1918 – 1934 рр.)¹, що існувала при ВУАН (Всеукраїнській Академії наук), і на якій практично закінчується період активного і професійного вивчення звичаєво-правової культури України.

Діяльність цієї установи детально розглянута у виданні “Юридична академічна наука у 1918 – 1941 роках”². Нас же цікавитиме теоретичний доробок науковців цієї установи з погляду юридичної антропології, яка за популярністю є одним із лідерів сучасної гуманітарної науки в світі.

Комісією було видано 4 наукових збірники “Праці Комісії для виучування звичаєвого права України”, останній з яких було знищено у 1930 році. До речі, сумна доля не минула і самих дослідників. Більшість з них було репресовано, а одного з її колишніх керівників – А.Е.Кристера (не виключено, що й інших) – розстріляно.

Серед автури “Праць...” – правознавці-теоретики і юристи-практики, погляди яких часто суттєво відрізняються, однак це ніяк не применшує, а навпаки, підвищує наукове значення збірника. Перед упорядниками і видавцями “Праць...” стояли конкретні наукові завдання по збиранню, класифікації і аналізу документального і польового матеріалу по звичаєвому праву. Так, один з керівників цієї Комісії О.Малиновський писав з цього приводу: “Завдання Комісії для збирання й виучування українського старовинного, передреволюційного звичаєвого права полягає в тому, щоб зібрати й повиучувати норми звичаєвого права, користаючи з друкованих пам’яток, архівних матеріалів і безпосередньо стикаючись з народнім життям”³. Для цього вирішено було, з одного боку, якнайширше залучати фольклор – казки, прислів’я, приказки, – а з іншого, вивчати друковані джерела – літописи, твори релігійного письменства, перекази чужоземців, спогади сучасників, пам’ятки законодавства, в яких санкціоноване звичаєве право. Особлива увага надавалася відрядженням для збирання польового матеріалу. З цією метою розроблялися програми, деякі з них були опубліковані⁴. У завдання Комісії входило також порівняння звичаїв українців та інших народів.

Одним із наукових завдань, яке ставили перед собою дослідники, було вивчення теоретичних питань, пов’язаних із звичаєвим правом.

Характерною ознакою теоретичного доробку “Комісії...” є присутність двох полярних поглядів на природу звичаєвого права: нормативно-догматичного та соціологічного. У час, коли працювали дослідники, тільки народжувалися такі науки, як соціологія права (юридична соціологія), юридична антропологія (юридична етнологія, антропологія права). І в збірнику є докази того, що дослідники були знайомі з новітніми тенденціями тодішньої європейської правничої науки. Це відчувається як в широкому цитуванні іноземних джерел, так і в концепціях та методичних підходах до вивчення звичаєвої традиції українців.

Відмінність між нормативно-правничим і соціо-правничим та етнологічним підходами до вивчення звичаєво-правової культури народу сучасними дослідниками формулюється так: “...Догма права вивчає норми права як такі, а юридична соціологія намагається відкрити як соціальні причини, що породжують ці норми, так і соціальний ефект цих норм”⁵. У роботах членів “Комісії для виучування звичаєвого права України” якраз і присутнє розуміння важливості вивчення причин незастосування норм офіційного права в реальному житті народу і вироблення натомість звичаєвих (народних) правовідносин задля заповнення прогалін в офіційному праві.

Серед дослідників були “класичні” нормативісти, однак усе-таки переважає (якщо не повністю, то принаймні значною мірою) тенденція до тлумачення звичаєвого права з погляду прецедентності.

У праці “Три ступені правоутворення” А.Кристер намагається дослідити питання походження права (яке, безперечно, пов’язане із суттю звичаю) і визначити етапи його становлення. Автор розглядає цю проблему у зв’язку з “моментом обов’язковості”. “Юридична обов’язковість, – пише він, – це найбільш своєрідне юридичне поняття; деяку аналогію йому ми зустрічаємо в логіці та математиці. Вона коріниться у внутрішній самозаконності правних норм; оці норми претендують на значіння обов’язкових правил через те, що вони, як наказ, встановлені незалежно від психологічного моменту визнання взагалі або визнання через ті чи інші підстави. Проте, в тій чи іншій формі мотивування цієї обов’язковості завсіді є”⁶.

Будучи типовим нормативістом, він не зовсім відчував специфіки звичаю як стихійного регулятора соціальних відносин, надзвичайно гнучкого і варіабельного. Він бачив звичай виключно як імператив, наказ, а “все те, що не мислиться, як імператив, що не вкладається в цю форму, що відповідає суті законодавства, не може бути за придатний законодавчий зміст”⁷. Саме на такому нормативістському підході побудована і його програма для збирання матеріалів, чим суттєво відрізняється від методологічних засад О.Кістяківського⁸. Взагалі аналізувати статті А.Кристера досить нелегка справа через недосконалість тексту. Відчувається, що дослідник писав російською мовою, а його перекладач, родом з Галичини, абсолютно не володів навичками наукового стилю. Це спотворює не лише текст, але й ідеї.

Інша стаття А.Кристера демонструє, більш реалістичніші висновки, ґрунтуючись на конкретному польовому матеріалі. У праці “Спадкування за звичаєвим правом у Крелевецькому повіті на Чернігівщині” дослідник висловлює тезу: “Загальний закон у царині селянського спадкування чинности не мав”⁹. Вивчення переліку статей з успадкування виявляє їх зв’язок з Литовським Статутом, фактична відміна якого на початку XIX ст. не означала вилучення його з правової дійсності: його норми продовжували діяти як звичаєві.

Б.Язловський демонструє досить прогресивний як на той час підхід до вивчення народного звичаю. Так, у праці про родинне звичаєве право у с. Павлівка, що на Полтавщині, він проголошує, що “виучуючи звичаєве право, правникові, що звик до критично-творчої догми, не можна користуватися її засобами”, адже догматика, “як метода не адекватна предметові нашого досліджу – звичаєвому родинному праву”¹⁰. Він цілком усвідомлює прецедентний характер звичаю: “Для звичаєвого права не досить критично утворити об’єктивний зміст норми правопорядку в його відповідній частині; це не буде норма звичаєвого права, бо їй бракуватиме факту вживання, здійснення, як онтологічного моменту всенюк звичаєво-правної норми, та через це й моменту *Geltung*”¹¹. Хоча практичний аналіз родинних правових відносин, здійснений Б.Язловським, показує, що він не зміг повністю звільнитися від нормативістсько-догматичного аналізу, однак в його текстах вже досить добре відчувається соціо-юридичний погляд на звичаєво-правову культуру. Так, замість слів “за звичаєвим правом той-то мусить зробити те-то” (як би зробив будь-який нормативіст-догматик), він вживає фразу “за звичаєвим правом той-то може зробити те-то”. Таким чином, дослідник усвідомлює, що звичай – не імператив, а модальність. Часто в його тексті зустрічаються приклади гнучкості звичаю, наприклад: “Діти підпадають під його (тобто батька. – *М.Г.*) владу геть аж до того часу, коли вони заснують самостійне господарство. Але є приклади іншого – й вони трапляються частенько – коли син живе нарізно, проте перебуває під батьковою владою...”¹².

В своїй праці “Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом” Б.Язловський глибоко проаналізував історію вивчення звичаєвого права у роботах німецьких, французьких, англійських науковців, а також розглянув українську спадщину у галузі вивчення звичаєвого права. У цій статті він виголосив також свою “репрезентативну методу”. На його думку, методика тотального обстеження (цілковитого обслідування) є справою неможливою, саме тому він пропонує вивчати звичай лише “в світлі репрезентативності”¹³. У цьому питанні можна і згоджуватися з дослідником і заперечувати йому. Звичайно, тотальні обстеження необхідні, проте це, свого роду утопія. Адже важлива риса народної культури (що відрізняє її від професійної), це її “моментальність”. Як кожна вистава однієї і тієї ж п’єси є унікальною, так і побутування фольклорного твору, обряду чи звичаю є щоразу іншим за своєю формою. Що стосується змісту, то він в принципі один і той же принаймні для всього регіону. Тож вибіркоче вивчення тих чи інших звичаїв є цілком виправдане. Б.Язловський погоджується з тим, що “збирати та виучувати звичаї треба не по всіх селищах, а репрезентативно”¹⁴. Досить критично Б.Язловський висловлюється щодо історичної школи в юриспруденції, яка будувала свої концепції звичаєвого права на теорії ідеального “народного духу”. На його думку, ця наукова школа “насправжки скасувала все поняття звичаєвого права”¹⁵.

Теорію історичної школи критикував і О.Добров у своїй праці “правоутворення без законодавця”, називаючи її “спіритуалістичною”. “Народний дух” він цілком справедливо називає метафізичним поняттям, оскільки надзвичайно важливим для розуміння звичаю є момент тривалого його вживання, про що писали дослідники другої половини XIX ст. Ідея “народного духу”, зазначає О.Добров, була присутня ще в римському праві, щоправда в принципово інакшому трактуванні. Зокрема, в добу римського права, вважалося, що звичаєво-правові норми мають зовнішній момент – *consuetudo* – “одноманітне вживання норми протягом довшого часу; і внутрішній – *consensus* – колективну народну волю”¹⁶. Вивчення спадщини римського права доводить, що багато тодішніх тверджень стосовно суті звичаєвого права цілком мають рацію, зокрема щодо партикулярності звичаїв (тобто існування місцевих звичаїв), ірраціональності звичаю, положення про те, що звичай має силу закону, виявляє себе в повторному застосуванні, міститься в судових вироках і опитуваннях свідомих людей тощо.

Згадана праця О.Доброва є надзвичайно ґрунтовною у плані глибини вивчення проблем. У ній він робить короткий історіографічний огляд праць про звичаєве право від римської доби, середньовічних глосаторів, постглосаторів та каноністів, правників доби абсолютизму, аж до науковців XIX – першої чверті XX ст. Дослідник зупиняється також на ще одному теоретичному питанні – співвідношенні звичаю і закону, офіційного і звичаєвого права. На його думку, законодавство або писане право можна вважати за “сукупність норм людського поведіння, які формально встановила й захищає держава, та які мають мотиваційний вплив завдяки уявленню людей про цей захист”¹⁷. Що стосується звичаєвого права, то “це сукупність норм людського поведіння, що виникли зі звичаю (фактичного вживання), яких держава формально не встановила й не захищає, але які мають свій мотиваційний вплив завдяки тому-таки уявленню людей, ніби держава захищає звичай”¹⁸. Це влучний висновок, який заперечує

ідилічність взаємостосунків держави і суспільства у сфері звичаєвого права, яку виголошують окремі дослідники щодо звичаєвого права виключно як такого, що санкціоноване державою¹⁹. Останнє твердження є помилковим і демонструє чисто нормативістський підхід, який абсолютизує нормативні документи, не звертаючи увагу на те, що формальні проголошення в реальному житті не діяли. Насправді ж, на практиці ситуація виглядала дещо інакше, і це добре розуміли юристи-практики, члени “Комісії для виучування звичаєвого права України”, які мали справу з сучасним їм звичаєвим правом.

Питання співвідношення звичаєвого права з офіційним зачіпали й інші учасники “Комісії..” Так, наприклад, В.Назимов, вивчаючи вироки селянських судів, прийшов до висновку, що звичаєвих рис у них не спостерігається, що всі вони винесені у відповідності із законодавством²⁰. Автор тим самим підтвердив слова Кістяківського про те, що звичаєве кримінальне право у XIX ст. лишило свої сліди виключно у народній правосвідомості²¹.

Щодо теоретичного питання співвідношення офіційного права і звичаєвого, цікавим є також вивчення Є.Єзерським вироків Земельних Судових Комісій щодо виділів приймаків²². Цікаво, що Земельний Кодекс УРСР щодо поділу власності між господарем і різного виду приймаками (зокрема, годованцями, вихованцями і навіть робітниками) дотримувалося дуже давнього архаїчного звичаю, базованого на так званому “трудоному принципі”, за яким приймаки мали право на землю, на якій працювали. Однак нове радянське законодавство не визначило терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Тобто був порушений звичаєво-правовий принцип “давності”. Через це виникало дуже багато спорів: приймаки, прослуживши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, господарчі будівлі, худобу, відповідно до закону. Є.Єзерський пропонує внести у закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань. Автор робить цікаві висновки, серед яких: вирок Земельної Судової Комісії щодо виділів приймаків точно букві закону не відповідають, але зате відповідають селянській правосвідомості.

В іншій своїй праці – “Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом)” – автор також зацікавився питанням співвідношення звичаю і офіційного права на прикладі звичаєвого інституту приймацтва. Підводячи підсумки судової практики щодо приймацтва у Будаївській окрузі, Є.Єзерський пише: “Здається ми не помилилися, коли скажемо, що в одних випадках чинний закон звичаєві суперечить, а в інших з ним збігається. Не вважаючи на це, звичай, навіть законів суперечливий, усе ж застосовується не тільки в повсякденному житті, але й тоді, коли установлюють права. Його застосовують як суд, так і сторони, що до суду вдаються. Договори, чи складено їх нотаріальним, чи хатнім порядком, чи усно – однаково засновані на звичаї”²³.

Одним із найталановитіших дослідників “Комісії” був юрист та етнограф В.Камінський, який також цікавився питанням співвідносності офіційного і звичаєвого права, зокрема, вивчав саму можливість кодифікації звичаєвого права²⁴. І він прийшов до висновку, що ця робота є далеко нелегкою, оскільки звичаєве право “це безмежно гнучке джерело права, що непомітно та невинно міняється в зв’язку з об’єктивними умовами, які й собі міняються непомітно та невинно”²⁵.

Не менш цікаві його праці про розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині та про звичаєво-спадкові норми селянства у Вінницькому повіті на Поділлі, де автор детально проаналізував рішення волосних судів вказаних регіонів і на їх основі виявив основні закономірності процесу розподілу двору і успадкування. Деякі аспекти (зокрема, порядок спадкування синами) виявляє дуже сталі закономірності. Що стосується інших, то звичаєво-правова система не демонструє однозначності (спадкування позашлюбними дітьми, приймаками, пасинками тощо), а деякі справи про спадкування, хоч і мають певну сталість у вирішенні (наприклад, успадкування дочками поряд з синами, успадкування матір’ю-вдовою тощо), проте мають і численні варіації.

Висновки В.Камінського, базовані на практичному досвіді, мають значний теоретичний інтерес, зокрема, приводять до висновку про не лише недоцільність, а й неможливість застосування нормативно-догматичного підходу до вивчення явищ звичаєвого права.

М.Товстолісу належить кілька наукових розвідок, зокрема про спільну власність²⁶, про знахідку²⁷, а також про розуміння застави в звичаєвому праві українців²⁸. Дослідник ототожнює українське право з російським, розглядаючи в одній сукупності “Руську Правду”, “Литовський Статут”, “Права, по котрим судиться...”, з одного боку, а з іншого, російські джерела – Псковську й Новгородську Судну Грамоти, юридичні акти північно-західної Росії. Це досить дивно, особливо з погляду інституту власності, який в українців і росіян був принципово інакшим. М.Товстоліс також ставить знак тотожності між пам’ятками українського права зі звичаєвим правом, не враховуючи те, що творці законодавчих актів в основному використовували досвід правників західної Європи. Цю хибу дещо нейтралізують додаткові розділи.

М.Сікорський у своїй праці “До питання про програму для збирання матеріалів з народнього карного права”²⁹ зупиняється на багатьох актуальних теоретичних питаннях, зокрема, на понятті народної правосвідомості. Під народною правосвідомістю він розуміє світогляд народу, його погляди на поведінку, злочин, кару. Цілком слушною є його думка про те, що народна правосвідомість значно ширша від поняття “звичаєве право”. “Певна річ, – пише він, – звичаєве право є теж народня правосвідомість, але не всяка народня правосвідомість є й звичаєве право. Народня правосвідомість тоді визнається за право звичаєве, коли разом з тим є й масове її виконання”³⁰. Спостереження М.Сікорського щодо народної правосвідомості є тим ціннішими, що це питання практично взагалі не розроблене в науці.

Надзвичайно цікавий підхід “Комісії...” щодо вивчення так званого революційного звичаєвого права. Незважаючи

на певний скептицизм сучасних дослідників, у вивченні цього питання є свій сенс: і не лише у вузько-історичній сфері (революційний період ХХ ст.), а й у широкому сенсі: звичаєві норми на зламі епох. Зокрема, користуючись висновками дослідників щодо конкретної ситуації 20-х років ХХ ст., можна застосувати їх і до інших “революційних” епох, коли вступає в силу специфічна звичаєва традиція, яка дещо відрізняється від звичаєвих норм “мирного часу”. Так, наприклад, під час Хмельниччини – кульмінаційного моменту етнічної історії українців, – відбувся переворот і у звичаєво-правовій традиції українців. На гребінь економічних вимог вийшли гасла, які віддзеркалювали світоглядно-правові ідеали народу. Вступила в силу звичаєва традиція, яку також можна умовно назвати “революційним правом”, за яким відбувається перерозподіл панських земель між новими малими і середніми власниками.

Так само на історичному зламі після встановлення радянської влади вступає в силу “революційне право” з усіма його крайнощами, радикалізмом; відбувається стихійне заповнення прогалін у законі за рахунок звичаїв. Заслуга членів “Комісії...” у простеженні цих далеко не однозначних випадків у звичаєво-правовій традиції перших років встановлення радянської влади в Україні, коли діє стихія у галузі народної правотворчості, проте народна правосвідомість базується на досить стабільних уявленнях про ідеали справедливості.

У великій праці, а саме “Революційне радянське звичаєве право”³¹ О.Малиновський вказує на характер стихійної народної законотворчості у зламі (революційні) моменти історії, коли старе законодавство ламається, а нове ще не сформувалося: “Революційне звичаєве право... не зовсім схоже на звичаєве право, як ми його звикли розуміти за спокійних часів життя”³².

Попри деякі слушні думки, О.Малиновському не вдалося уникнути ідеологічних “віянь нового часу”. Так, дослідник ідеалізує (широко чи зумисне, – невідомо) юридичні нововведення радянської влади, зокрема, перші кроки колективізації на селі, порівнюючи їх із звичаєвими. Він підтримує думку про те, що “паростки” колективізації з’явилися ще задовго до революції, зокрема, у звичаї випасати худобу усього села разом, у давньому звичаї взаємодопомоги. Дослідник також вивчає діяльність земельних громад з “товариським порядком землекористування”, передумови якого, на його думку, існували ще до революції. Щоправда, при цьому він користується прикладами російськими, де цей процес був більш природнішим, ніж для українців. Помилка дослідника полягає в нерозрізненні “спільної” і “общинної” власності. Колективна власність радянської доби генетично пов’язана з традицією російської общини. Науковець зупиняється також і на питаннях кооперації, простежує, як стихійно формувалася на основі народної правосвідомості низовий радянський апарат.

Зараз важко судити, чи праця О.Малиновського була проявом його особистих наукових переконань, чи реалізацією завдань партії щодо пропаганди своєчасності і гуманності радянської влади на селі, чи намаганням врятувати “Комісію для вивчення звичаєвого права України” від репресій. Це окрема тема для іншого дослідження.

Проблем революційного звичаєвого права стосується також праця С.Борисенка “Самосуди над карними злочинцями в 1917 році”³³, позбавлена, на відміну від роботи О.Малиновського, ідеологічного спрямування. Стаття важлива думкою про те, що в зламі часи, коли старе право заперечується, а нове ще не існує, відроджуються архаїчні звичаєво-правові норми, зокрема, у покаранні злочинців через самосуди. Представляє інтерес також вивчення дослідником стихійного громадського самоуправління у період “міжправ’я”. “Фактичними розпорядчиками на селі, – повідомляє С.Борисенко, – стали сільські комітети. Вони втручаються в справи адміністрації поміщиків, видають постанови про відібрання частини, а часом і всього урожаю на селянські засіви або для чогось іншого, забороняють або дозволяють вивозити хліб; установлюють заробітну платню за сільсько-господарську працю, забороняють поміщикам користуватися машинами, щоб не зменшував попиту на робочі руки, забороняють рубку та вивіз дров і т.д.”³⁴

Пореволюційному періодові присвячені праці: “Жовтневий район на Сумщині”³⁵ та “Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права” В.Воблого³⁶, “Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу” М.Рожківського³⁷ та ін. Не з усіма висновками авторів можна погодитися (зокрема, помилковим видається розгляд всіх інфраюридичних явищ як звичаєвих), однак сам факт дослідження правотворчої стихії у міському середовищі є надзвичайно цікавим, оскільки є у своєму роді унікальним.

Не всі з перерахованих і проаналізованих робіт членів “Комісії для вивчення звичаєвого права” написані на одному професійному рівні. Та цього і не можна вимагати від збірника праць. І не нам судити, чому дослідники часом “підгасовували” радянські, далеко не гуманні нововведення, під поняття “звичаєве право”. Відділяючи “зерно” від полови ми переконуємося, що члени Комісії зробили значний внесок у розвиток науки про звичаєве право не тільки практичними дослідженнями, а й теоретичними розвідками, зокрема, у питаннях суті звичаю, співвідношення звичаєвого та офіційного права, народної правосвідомості, стихійної народної правотворчості у зламі періоди історії. І їхні висновки тим корисні, що опираються на факти безпосереднього обстеження сільського і навіть міського середовища.

³¹Ця наукова установа декілька разів змінювала свою назву: “Комісія для вивчення народного (звичаєвого) права України” (з 1921 р.), “Комісія для вивчення звичаєвого (народного) права України” (з 1925 р.), “Комісія історії звичаєвого права” (з 1931 р.). Див.: Усенко І.Б. Комісія для вивчення звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія – Т.3. – К., 2001. – С.172.

- ²Усенко І.Б. Юридична академічна наука у 1918 – 1941 роках // Академічна юридична думка. – К., 1998.
- ³Малиновський О. Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За редакцією О.О.Малиновського. – Вип. 3 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №17). – К., 1928 (Далі – Праці... – Вип.3). – С.5.
- ⁴Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України: За редакцію проф. А.Е.Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №1). – К., 1925. – С.1 – 100.
- ⁵Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С.35.
- ⁶Кристер А. Три ступені правоутворення // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А.Е.Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №4). – К., 1925 (Далі – Праці... – Вип. 1). – С.56 – 57.
- ⁷Там само. – С.61.
- ⁸Див. докладніше: Гримич М. Звичаєве право у працях О.Кістяківського // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С.29 – 30.
- ⁹Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці... – Вип. 1. – С.13.
- ¹⁰Там само. – С.18 – 19.
- ¹¹Там само. – С.19.
- ¹²Там само. – С.28.
- ¹³Язловський Б. Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А.Е.Кристера. – Вип.2 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – №8). – К., 1928 (Далі: Праці... – Вип. 2). – С.229.
- ¹⁴Там само. – С.230.
- ¹⁵Там само. – С.196.
- ¹⁶Добров О. Правоутворення без законодавця // Праці... – Вип. 2. – С.299.
- ¹⁷Там само. – С.360.
- ¹⁸Там само.
- ¹⁹Див., зокрема, Усенко І. Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т.2. – С.566.
- ²⁰Назимов В. Риси українського карного права у вироках селянських судів // Праці... – Вип. 1. – С.74 – 94.
- ²¹Див. докладніше: Гримич М. Звичаєве право у працях О.Кістяківського... – С.30.
- ²²Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироями Земельних Судових Комісій Київщини. – Праці... – Вип. 1. – С.18 – 31.
- ²³Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над прийомством) // Праці... – Вип. 2. – С.267.
- ²⁴Див. докладніше: Гримич М. Дискусійні аспекти трактування терміна “звичаєве право” // Етнічна історія народів Європи. – № 8. – К., 2001. – С.5 – 6.
- ²⁵Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права України. – Праці... – Вип. 1. – С.32.
- ²⁶Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України. – Праці... – Вип. 2. – С.1 – 24.
- ²⁷Товстоліс М. Про знахідку за звичаєвим правом України. – Там само. – С.25 – 39.
- ²⁸Товстоліс М. Розуміння застави в звичаєвому праві України. – Там само. – С.40 – 61.
- ²⁹Сікорський М. До питання про програму для збирання матеріалів з народнього карного права. – Праці... – Вип. 3. – С.13 – 24.
- ³⁰Там само. – С.17.
- ³¹Малиновський О. Революційне звичаєве право. – Там само. – С.114 – 212.
- ³²Там само. – С.114.
- ³³Борисенко С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році. – Там само. – С.213 – 234.
- ³⁴Там само. – С.227.
- ³⁵Воблий В. Жовтневий район на Сумщині. – Там само. – С.263 – 289.
- ³⁶Воблий В. Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права. Садибне самоврядування. – Там само. – С.25 – 30.
- ³⁷Рожківський М. Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу. – Там само. – С.107 – 113.